

18. století vynalezla tolik technologií moci, jež jsou právu cizí, je to, že se obává jejich účinků a jejich bujení a pokouší se je překódovat do forem práva.“ (HS 109; VV 128)

Uzavřel se i kruh Foucaultovy argumentace. Bio-moc učinila z represivní hypotézy svoji součást. Historické podmínky, v nichž se represivní hypotéza objevila — kulturní praktiky, z nichž tato teorie sexuality vzešla —, teď splývají s podmínkami jejího přijetí. Obojímu lze porozumět — na způsob dobré interpretující analýzy —, jestliže jedno i druhé budeme situovat v širší „mřížce historického dešifrování“. Pokud takovou mřížku máme, můžeme se vrátit zpět a podrobněji prozkoumat tyto technologie a s nimi spojenou racionalitu.

GENEALOGIE MODERNÍHO INDIVIDUA

JAKO OBJEKTU

V knize *Dohlížet a trestat* předvádí Foucault genealogii moderního individua jako poslušného a něměho těla, když ukazuje vzájemné působení disciplinární technologie a normativní společenské vědy. Říká: „Cílem této knihy je podat ko-relativní historii moderní duše a nové schopnosti soudit; genealogii současného vědecko-soudního komplexu, o který se trestající moc opírá, přijímá svá ospravedlnění a svá pravidla, rozvíjí své důsledky a jímž maskuje svou přemrštěnou jedinečnost.“ (DP 23; DT 56) Foucaultova kniha zjevně není oslavnou pokroku. Je spíše strážlivou bilancí rozvoje disciplinárních technologií v širším historickém rámci bio-moci. Vstup moderního individua a šíření moderního pojetí společnosti (jak ho chápou společenské vědy) jsou pro Foucaulta provázané procesy. Příběh, který Foucault líčí, však není — jako u Durkheima — příběhem vědeckého triumfu, v němž by vznik společenské vědy ohlašoval rostoucí autonomii individua a objektivitu sociální oblasti. Je tomu spíš naopak. Foucault líčí vynořování objektivní vědy o společnosti — vědy, která chápe společenská fakta jako věci — a „němě hutnosti“ moderního individua, aby ukázal, že v obou případech je ten-to vývoj instrumentálním účinkem (jak jej nazývá) konkrétních historických podob moci.

V *Dohlížet a trestat* chce Foucault k trestům a vězením přistupovat jako ke komplexní společenské funkci, a nikoli jako k souboru represivních mechanismů. Trest by se neměl považovat za čistě právní záležitost, ani za odraz společenských

nologie disciplinární moci. Ve všech případech daný druh trestání ilustruje, že společnost zachází s trestanci jako s manipulovatelnými „objekty“. Ve všech třech typech je hlavním cílem posunout rovnováhu mocenských vztahů v širším kontextu společnosti, a vedlejším, avšak souvisejícím cílem — alespoň ve druhém a třetím typu — je náprava trestance. Zrekapitulujme si tedy taktiku a záměr těchto tří forem trestání.

TŘI PODOBY TRESTÁNÍ

VEŘEJNÉ MUČENÍ

V první podobě, již je figura suverénního vládce, je paradigmatickou formou trestu mučení. Proč, ptá se Foucault, byli trestanci natahováni na skřípec, čtvrceni, pálení rozpáleným olejem a řezání na kusy? Proč byli v posledním okamžiku před smrtí „před lidmi“, ve veřejném představení nuceni, aby se zpovídali ze svých zločinů?

Veřejné mučení bylo politickým rituálem. Obecně se vycházelo z toho, že zákon reprezentuje vůli suveréna; kdo ho porušil, musel se zodpovídat králově hněvu. Přestoupení zákona se chápalo jako válečný akt, jako násilný útok na královo tělo; vládce musel reagovat stejně. Přesněji řečeno, musel reagovat s přehnanou silou; bylo třeba veřejně předvést hrubou sílu a velikost moci, která zakládá zákon, jako hrozivou. V tomto násilném rituálu byl trestanec fyzicky napadán, bit a čtvrcen, přičemž šlo o symbolické předvádění suverénní moci. Tak byla znovu stvrzena moc a integrita zákona; urážka byla smazána.

Excesivní moc našla svou formu v rituálu ukrutnosti. Ale týž rituál také ukazoval její vlastní meze: „Tělo vyhlazené, redukované na prach a rozprášené ve větru, tělo donekonečna destruované kousek po kousku nekonečnou panovnickou mo-

struktur, ani za projev ducha doby. Foucaultův přístup k vězení představuje způsob, jak vyléčit vývoj určité specifické techniky moci. Trest je politický i právní; v tomto bodě je třeba mít jasno.

Ačkoli podtitulem *Dohlížet a trestat* je *Knihla o zrodu vězení*, tématem této studie vlastně není vězení; je to disciplinární technologie. Foucault to výslovně říká, když odpovídá na kritiku francouzských historiků:

O co jde ve „zrození vězení“? O francouzskou společnost v daném období? Nikoli. O delikvenci v 18. a 19. století? Nikoli. O francouzská vězení v letech 1760 a 1840? Také ne. Ide o cosi mnohem méně určitého: reflektované záměry, typ kalkulace, „ratio“, které se uplatňovalo při reformě vězeňství, když bylo rozhodnuto, že se stará praxe káznic zavede v nové podobě. Stručně řečeno jde o jednu kapitolu z dějin „trestního rozumu“. (IP 33; DE IV, 13–14.)

Tématem Foucaultova studia jsou zpředmětnující praktiky naší kultury, ztělesněné ve specifické technologii.

Široký strategický vývoj, který Foucault analyzuje, lze shrnout imperativem: „Stanovit zkrátka technologii moci jako princip humanizace trestání i poznávání člověka.“ (DP 23; DT 57) V této strategii je tělo ústředním cílem. Foucault tedy analyzuje „politickou technologii těla, v níž by bylo možné číst společnou historii vztahů moci a vztahů předmětů“ (DP 24; DT 58). Tyto vztahy jsou velmi komplexní. A právě to, jak se navzájem produkují, jejich historické návaznosti a jejich genealogii Foucault popisuje v *Dohlížet a trestat*.

Věznice jsou hlavním modelem, s jehož pomocí Foucault osvětluje měnící se postoje Západu k disciplině samé. Stručně se dají tyto dějiny mocenských a předmětných vztahů představit shrnutím tří podob trestu, které Foucault vykládá. Je to mučení jako zbraň suverénního vládce, přesná reprezentace zločince jako sen humanistických reformátorů klasicismu a vězení a normalizující dozírání jako ztělesnění moderní tech-

ci představovalo nejen ideální, ale i skutečnou hranici trestání.“ (DP 50; DT 90–91) Byl to zápas, jakkoli ritualizovaný, mezi dvěma lidmi. Panovník téměř jistě zvíťazí, ale zničené tělo vyzývatele se současně mstí uplatněné moci vládců a odhaluje její meze. Ačkoli byla královská moc ohromná, pokáždé, když byl porušen zákon, byla tato moc zpochybněna a musela být reaktivována a znovu uplatněna. Kdyby představení zklamalo, bylo by ke znovunastolení suverénní moci nutné ještě okázalejší předvedení mocenské síly.

I když posledním jednáním trestu byl tento „karneval ukrotivosti“, existovaly také formální právní postupy, které k tomuto závěrečnému teatrálnímu představení vedly. Vznášení obvinění a postupy k prokázání viny byly absolutním privilegiem soudů. Řídily se dokonale propracovaným procedurálním kodexem, který požadoval doklady a důkazy atd., a jehož podrobnosti nás zde nemusejí zajímat. Důležité je, že obviněný byl z těchto postupů, které byly tajné, zcela vyjmut. „Zapsané, tajné, podřízené — při konstruování důkazů — přírodním pravidlům je trestní vyšetřování strojem, který produkuje pravdu v nepřítomnosti obžalovaného.“ (DP 37; DT 74)

Jakmile zákon uspokojil požadavky, pokud jde o pravdivost obvinění, mohl v tomto bodě se svými procedurami skončit. Avšak zákon vyžadoval příznání. „Doznání, čin odpovědného a promluvíšho kriminálního subjektu, je doplňující součástí tajného a zapsaného vyšetřování.“ (DP 37; DT 75) Získávalo se rituálním veřejným mučením. Mučení, zdůrazňuje Foucault, není nějakým nekontrolovaným projevem zvířecí zúřivosti, nýbrž naopak je kontrolovanou aplikací bolesti na tělo. A k měření a kontrole způsobované bolesti byly vypracovány důmyslné postupy. „Poprava umučením je uměním udržet život v bolesti a utrpení, rozdělit jej na tisíc smrtí a dosáhnout u něj, dříve než opustí tento svět, té nevyjimečnější hrůzy z umírání. Mučení spočívá v celém umění kvantifikace utrpení.“ (DP 33, 34; DT 69) Vývoj tohoto citlivě režirovaného

umění byl přímo spojen s právním kodexem. Konkrétní kategorie zločinů vyžadovaly určitý stupeň mučení; tělesná bolest měla odpovídat zločinu. A konečně mučení bylo právní rituál. Trest měl být vepsán do těla oběti.

Ritualizována tu však nebyla pouze moc suverénního vládce. Předpokládalo se, že pravdivost obvinění byla prokázána mučením, které vedlo k příznání. V 18. století se tato produkce pravdy stala propracovaným rituálem. Trestanec byl mučen, byl donucen se přiznat. Jak se mu moc zákona zapisovala do těla, byl nucen potvrdit pravdu spravedlivosti mučení i pravdivost obvinění. Vyvrcholení rituálu, poprava, bylo také vyvrcholením vyšetřování: pravda se propojila s mocí.

Stručně řečeno: figura mučení do sebe soustředí komplexní vztahy moci, pravdy a těl. Surovost mučení byla dramatičtější, která odhalovala také pravdu. Její použití na trestanec bylo aktem pomsty i uměním. Moc panovníka se však v každém z představení prosazovala nespojitě. Lokalizace jejího uplatnění — tělo — i veřejný prostor vyžadovaly při každém projevu moci novou teatralizaci.

Rituální doznávání pravdy, které provázelo a doplňovalo prosazování moci, bylo také zranitelné. Specifičnost jeho technik i lokalizace naznačují určitou formu odporu. V případě modelu moci jako mučení závisí moc i rezistence proti ní na publiku sledujícím kruté divadlo. Bez veřejného shromáždění by byl celý záměr ceremoniálu anulován. Avšak přítomnost velkých davů lidí při vykonech moci byla dvojsměrná. Žádoucím výsledkem bylo vyvolat znepokojivý strach, ale tato veřejná představení podněcovala i protesty a revolty. Pokud se poprava pokládala za nespravedlivou — ať už kvůli obviněním vzneseným proti trestanci, nebo kvůli umění popravičeho — mohl dav trestance osvobodit a pronásledovat úředníky. Trestanec mohl během aktu příznání — a zřejmě to i často dělал — využít příležitosti k vyhlášení své nevinny a zpochybnění autority. Krátce řečeno, v tomto krutém divadle byl přítomen

„jasný prvek karnevalu, v němž jsou role převráceny, moc je zesměšňována a zločinci se mění v hrdiny“ (DP 61; DT 104). Jevíště moci se snadno mohlo stát jevištěm společenských nepokojů, nebo dokonce vzpoury.

Tuto rezistenci zachytil literární žánr „posledních slov“. V tomto podivně ambivalentním žánru dodává zločinu epické rozměry buď pokání trestance, nebo majestát zločinu. V žádném případě však, jak upozorňuje Foucault, gloriifikace trestance nebyla prostě jen projevem lidového protestu ani vnučenou „moralizací shora“. Měla by se spíše chápat jako „určitá forma boje proti zločinu, jeho trestání a jeho paměti“ (DT 113) Je zřejmé, že autority tyto podivné proslovy tole-rovaly, protože právě tak mohly jejich zveřejňování zamezit. Pohřební řeči definují pole moci a odporu; oslavuje se v nich spravedlnost i její porušování. Foucault tvrdí, že moc potřebuje odpor jako jednu ze základních podmínek svého fungování. Artikulační bodů odporu se moc šíří celým polem společnosti. Ale rezistence moc rovněž současně narušuje. Odpor je jak prvkem fungování moci, tak i zdrojem její neustálé nejistoty. Na této úrovni obecnosti však Foucault nepředkládá nic víc než provokativní tvrzení. Jeho teze je sice přesvědčivá, avšak příklady, které uvádí jako historické ilustrace, nejsou pro obecnou teorii moci zcela dostačující. Přestože tvrdí, že se nesnaží takovou teorii vytvořit, jiní mají často dojem, že to dělá; je ale zcela zřejmé, že moc jej zajímá jako obecné téma. V poslední kapitole se ještě vrátíme ke zvláštnímu místu odporu jako střední složce šíření bio-moci.

HUMANISTICKÁ REFORMA

V průběhu 18. století zformulovala skupina humanistických reformátorů nový diskurs, který útočil na přemíru násilí, okázalé divadlo suverénní moci a oslavu davové msty. Stále větší počet pozorovatelů zaznamenával, že veřejné popravy méně

zastrašují a více podněcují ke vzdoru, než bylo jejich záměrem. Ve jménu humanity odmítali reformátoři „odpykání zločinu v surovosti mučení“ jako zlo, které je třeba napravit, jako výtřelek, který je třeba odstranit ve jménu racionálnější discipluce moci a spravedlnosti. Petice z doby Francouzské revoluce shromážděné kancléřstvím hlásají: „Nechť jsou tresty přiměřené a odpovídající přestupkům, nechť trest smrti není udělován krom viníkům z vraždy a nechť jsou veřejná mučení, jež se přiči humanitě, zrušena.“ (DP 73; DT 119) Je zřejmé, že spolu s tímto diskursem se vynořuje i nová interpretace trestu.

Humanističtí reformátoři požadovali odstranění surového divadla. Podle jejich názoru bylo podstatou tohoto ceremoniálu násilí — nepřiměřené násilí jak ze strany suverénního vládcе, tak ze strany lidu. Podle reformátorů „se v tomto násilí tyranie konfrontuje se vzpourou; vzájemně se vyvolávají... Namísto pomsty by kriminální justice měla prostě jen trestat.“ (DP 74; DT 120) Nadto na obou stranách vlády takové ex-cesy, že systém přestával efektivně fungovat. Ukazovalo se, že spektakulární, avšak osobní a neregulovaná moc panovníka dokáže svými ceremoniiály odrazovat od zločinů stále méně. Navíc narůstalo násilí a nezákonné jednání mezi lidmi, kteří si přes spleť a propracovaný soubor právních kodexů vytvořili nesčetné cesty, jak je obcházet a nebrat na vědomí. To se především týkalo majetkových zločinů, zvláště pak u osob vysoce postavených ve společenské hierarchii. V očích reformátorů přehánění i nedostatečnost existovaly na všech úrovních starého systému. Navrhovali nový styl trestání spojující shovívavost s účinnějším prosazováním.

Jejich hlavní teoretické ospravedlnění spočívalo v teorii společenské smlouvy, podle níž společnost vytvořilo na základě smluvního uspořádání shromáždění jednotlivců. Ze zločinu se stal nikoli útok na osobu vládcе, nýbrž porušení smlouvy, jehož oběť je společnost jako celek. Společnost tedy měla právo toto zlo napravovat a trest se stal společenskou povinností.

Měřítkem, na jehož základě nyní fungovala spravedlnost, již nebyla moc vládců a pravdivost přiznání, nýbrž spíše „lidskost“, kterou sdílí všechny společenské smlouvy. Podle toho musí být také trest mírnější, shovívavější, protože ve svém jednání není dotčen pouze trestaný, ale celá společnost. Proto je mezi trestu — i jeho cílem — lidství všech subjektů.

Nová podoba trestání musí tedy současně napravit zlo spáchané na společnosti a přivést provinilce zpět na jeho pravé a užitečné místo v ní. Tato requalifikace subjektu spočívala na „celé technologii reprezentace“ (DP 104; DT 159). Jak jsme viděli v první kapitole, reprezentace byla v klasické době mědiem, jehož prostřednictvím bylo možné poznat všechny věci. Z toho vyplývá, že umění manipulace s reprezentacemi může poskytnout technologii vhodné organizace a reorganizace života celé společnosti.

Reformátoři vypracovali celou řadu předpisů založených na této teorii právní reprezentace. Za prvé, pokud má trest fungovat efektivně, měl by být tak jednoznačný, jak je to jen možné. Dokonalý trest by byl „transparentní vzhledem k zločinu, který trestá“ (DP 105; DT 160). Reprezentativní trest okamžitě připomíná těm, kdo jej pozorují, povahu zločinu samotného i prostředek použitý k jeho nápravě. Takový trest funguje jako odstrašující příklad, společenská odplata i lekce, jež jsou okamžitě srozumitelné trestanci i společnosti. Trest už nemá vyplývat z arbitrární moci suverénního vládců, ale odpovědat pravému řádu společnosti. Nová trestní legislativa zavedená v roce 1792 proto také vyhlášovala: „)Sou nutné přese se při svém zločinu dopustil krutosti, bude vystaven fyzické bolesti; ten, kdo se provinil zahálkou, bude donucen k trestní práci; ten, kdo jednal podle, bude podroben ponižujícímu trestu.“ (DP 105; DT 161) Jakmile se dosáhne průhlednosti vztahu mezi spáchaným činem a nápravnou procedurou, lze trest považovat za účinný, efektivní a humánní.

Za druhé by podle reformátorů měla tato nová technologie náležité reprezentace fungovat tak, aby snižovala možnost opakování zločinů. Měla by ve společnosti fungovat jako odstrašující příklad. Měla by působit i na trestance samého, requalifikovat ho jako právní subjekt, který lze znovu přijmout do společnosti. Prostředky k dosažení tohoto cíle se nacházely v uplatnění náležitých trestů, které byly u zločinného subjektu přizpůsobeny předpokládanému motivačnímu zdroji zločinu. Trest může působit efektivně buď tím, že napadne zdroj zločinu samého, a to tak, že ho pro zločince v kalkulu slasti a bolesti učiní méně žádoucím, anebo mechanicky způsobí, že síla motivující ke zločinu bude působit sama proti sobě. To uvede do pohybu soubor reprezentací, v nichž v myslí trestance dobro přemůže zlo. Krátce řečeno: „Trest, který formuje pevné a snadno čitelné znaky, musí rovněž přeměnit ekonomii zájmů a dynamiku vášní.“ (DP 107; DT 163)

Má-li však toto vše správně fungovat, je zřejmé, že základem se musí stát přesné vědění. Reformátoři v 18. století se snažili sestrojít rozsáhlou tabulku vědění, v níž by každý zločin a jeho náležitý trest měl své přesné místo. Prostředky nápravy je třeba shromáždit v zákoníku. Je nezbytné podrobně klasifikovat různé druhy trestanců. Z těchto klasifikací začalo být jasné, že stejný zločin může mít podstatně odlišné účinky na zločince z různých společenských skupin nebo s odlišnou charakterovou strukturou. Proto se požadoval individuálnější přístup ke klasifikaci trestanců: „Individualizace se ukazuje jako konečný záměr přesné přízpusobeného zákoníku.“ (DP 99; DT 153) Tento posun k individuálnímu přístupu vedl současně i k objektivizaci zločinů a zločinců. Náležité uplatnění správného trestu vyžadovalo objekt, který byl identifikován jako individuum a stal se předmětem velmi detailního vědění. To je důležitý krok v rozvoji společenských a disciplinárních věd, které budou později s lidmi zacházet jako s objekty.

Humanističtí reformátoři ve Francii tvrdili, že své vědění uplatňují na lidské „duše“. Nepřehlíželi tělo, ale jejich hlavním cílem bylo úspěšně působit na duši. Správná manipulace reprezentací měla být schopná provést všechny požadované úkony. Teorii reprezentace spojenou s pojetím společenské smlouvy a s imperativem účinnosti (a prospěšnosti) doával „diskurs vykonávání moci nad lidmi jistý druh obecného předpisu: duch jako povrch, do něhož se moc zapisuje, se sémiologií jako nástrojem; podřízení těl kontrole prostřednictvím idejí“ (DP 102; DT 157).

Pro humanisty nebylo ideální formou trestu veřejné mučení trestance ani věznění jako v následujícím období. Byly to veřejné práce. Trestanec měl provádět práce na cestách, kanálech a veřejných prostranstvích ve Francii. Měl být viditelný a cestovat po celé zemi a nést s sebou znázornění svých zločinů. Společnost bude mít prospěch z jeho práce i z toho, jak se počul. „Vimík tak platí dvakrát: prací, kterou vykonává, a znaky, které produkuje... Odsouzený je ohniskem zisků a označování.“ (DP 109; DT 166) V očích reformátorů byl zisk dobrý, ale morálka ještě lepší. Trest se stal jakousi veřejnou morální lekcí. Společnost posilovala svůj systém spravedlnosti tím, že odsouzené předváděla po celé své říši. Čím lépe zákon funguje, čím přiměřenější jsou prostředky nápravy, tím lépe pro všechny. Čím účinněji tato lecke proběhne, tím lépe pro pohlouplé občany, pro ty, kteří by se mohli odchýlit od spravedlnosti, a pro společnost jako celek. „Zveřejnění trestání nesmí nést fyzický účinek hrůzy; musí otevírat knihu ke čtení.“ (DP 111; DT 168)

V tomto procesu byl podchycen rovněž onen druh lidového odporu, který vyvolával oslavování trestance. Trestanec sám byl totiž zdrojem poučení, veřejně demonstrovano morální lekcí pro všechny, a lidová vyprávění o jeho činech proto teoreticky posilovala to, co bylo třeba si osvojit: „Lidová básniční se nakonec spojí s těmi, kteří sami sebe nazývají ‚misioná-

ři věčného rozumu; stanou se moralisty.“ (DP 112; DT 170) Pomocí přísné ekonomie se této lekci naučí všichni. Cílem trestu bude reforma duší, a současně morální náprava společnosti. Celá společnost se stane divadlem trestu, pokud se podaří umně manipulovat s reprezentacemi tak, aby u občanstva vedly ke správným návykům; „a na těchto chabých vlákních mozku je postavena neotřesitelná základna těch nejpevnějších říší.“ (DP 103; DT 158)

Zatímco v prvním modelu bylo místo trestu lokální a pouze se nespojitě aktivovalo, ve druhém modelu je cílem maximalní, co možná nejspojitější a nejšířší oběh znaků. V prvním modelu se moc panovníka vpisovala přímo do těla trestance; ve druhém měla technika správné manipulace s reprezentacemi působit na ducha. U mučení úřady získávaly poznatky o zločinu v naprosté tajnosti a potom je na veřejnosti odhalily v příznání trestance; humanističtí reformátoři sbírali dokonce propracované poznatky a snažili se vytvořit zákoník, v němž by všechny zločiny a tresty byly objektivně, plně a veřejně přístupné. Trestanec se ke svému zločinu přihlásil ve svém přiznání na mučidlech; právní subjekt proklamoval své morální poučení prostřednictvím znaků, které ho společnost přinutila uvést do oběhu po celé zemi.

V prvním schématu provázel divadlo krutosti odpor jakožto společenské povstání a glorifikace moci; ve druhém toto morální divadlo podtrývalo něm odmítání trestance hrát svou roli s nadšením. Je důležitější, že odpor proti humanistickým reformátorům vlastně nikdy nedostal šanci se rozvinout, protože jejich nesčetné plány nebyly nikdy dovedeny do konce. V období kolem Revoluce sice vzniklo mnoho jejich návrhů, avšak dramatický průběh Revoluce, její dozrívání a nástup Napoleona vytvořily historickou zkratku, v jejímž rámci se tyto plány uplatnily pouze v minimální míře. Přesto se prvky humanistických návrhů staly součástí třetího schématu trestání zločinů, disciplinární technologie.